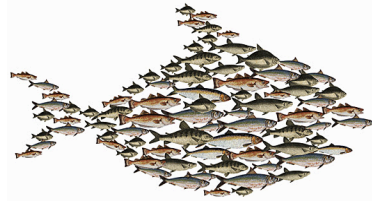

De toekomst van het christelijk onderwijs. Een klein Ichthus-triptiek

Lezing ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van
het Ichthus College te Veenendaal, 14 X 2016 A.D.
(daarna debat hierover met tweede kamer-leden van acht politieke partijen:
PvdA, VVD, SP, GL, PVV, CDA, SGP en CU))

Dr.Ewald Mackay

Inleiding

Het is vrijdagmiddag. We zitten in het oude schoolgebouw van de christelijke Johannes Calvijnsschool te Sliedrecht. Een nameloze vreugde maakt zich van mij meester. De meester gaat straks vertellen over de natuur. Altijd vertelt hij over wat hij tijdens zijn zwerftochten door de Biesbosch heeft gezien. Deze keer heeft hij een oude schoolplaat van M.A. Koekoek aan het bord gehangen. Het is de plaat van de poldersloot met de vissen: een stekelbaarsje, een paling en een snoek kun je zien.

En de meester begint. Hij vertelt over het geheime onderwaterleven, over kieuwen en vinnen en over de balts van het stekelbaarsje. Hij vertelt het zo dat we zelf in die onderwaterwereld zijn.

Aan het eind van de les laat hij ons een groot boek zien. Daarin zie je op de muur van een Romeinse catacombe een vis afgebeeld. De meester legt uit dat dit het Ichthus-symbool is. In de vroege Kerk hadden de vervolgte christenen ook een geheim leven. Ze kwamen ondergronds in de catacomben bijeen. Dit symbool van de vis was hun herkenningsteken. De meester legt uit dat het woord 'Ichthus' een acroniem is; elke letter van het woord 'Ichthus' staat voor een ander woord: 'Jezus Christus, Zoon van God, Verlosser'.

De bel gaat. De les is voorbij. Het is weekend. Diep in gedachten verzonken fiets ik naar huis. En ik weet dat wat hij ons vertelde ik met mij mee zal dragen in mijn leven.

Jullie school is naar deze naam genoemd: Ichthus. Een mooiere schoolnaam is er voor een school niet te bedenken. Christelijk onderwijs is Christus-onderwijs. Christus kwam als de vis binnen in de wateren van de tijd. Hij ging mee in de maalstroom van alle lijden, dood en verdriet. Hij werd verzwolgen door de wateren van de zonde en van het kwaad. Maar Hij ging ook tegen de stroom in. Hij leidde het alles terug naar de Bron en dat is God de Vader, de Schepper van alle dingen, Hij die Liefde is. Wij mogen als kleine visjes meegaan in Zijn Ichthus-spoor, ook in het christelijk onderwijs. Vissen zwemmen immers in scholen.

In deze lezing wil ik enkele dingen zeggen over het christelijk onderwijs. Ik doe dit in de vorm van een klein Ichthus-triptiek, een drieluik waarin enkele contouren van verleden, heden en toekomst van het christelijk onderwijs oplichten. We hebben het hier weliswaar over 'De toekomst van het christelijk onderwijs', maar hoe zouden we daarover kunnen spreken zonder verleden en heden erbij te betrekken?

1. Het eerste luik: Verleden

Het christelijk onderwijs kent een zeer oude traditie. Deze traditie gaat terug op de stam waarop de Kerk geënt is: de Joodse traditie. De Joodse traditie is een traditie van les krijgen en les geven. In Deuteronomium 6 ligt hiervoor al een zeer oude grond: gij zult uw kinderen vertellen van Gods daden in de geschiedenis. Aarde en hemel worden hier met elkaar verbonden. Het gaat niet om kennis maar om wijsheid: heteronome kennis. Heel de werkelijkheid is een spiegel van God. In het onderwijs moeten wij daarom vensters op God, vensters op de hemel openen.

In de vroege Kerk is dit onderwijsideaal magistraal vormgegeven binnen de context van het klassieke Grieks-Romeinse onderwijs. Augustinus' heeft in de vierde en vijfde eeuw dit heidense onderwijs meesterlijk gekerstend in zijn boek *De doctrina christiana (Over het christelijke denken)* en pedagogisch op diepte gebracht in *De rudis catechizandibus (Over het eerste geloofsonderwijs)*. Het betrof hier nog onderwijs binnen de heidense setting, een soort openbaar christelijk onderwijs à la Groen van Prinsterer!

In de Middeleeuwen kreeg dit gekerstende openbare onderwijs een expliciet christelijke structuur. Dit gebeurde binnen de weergalozige traditie van de scholastiek. Over scholastiek wordt sinds de Verlichting vaak nogal neerbuigend gedaan, alsof de geleerden niets anders deden dan tellen hoeveel engelen er op de punt van een naald konden zitten. Dat beeld is ahistorisch en onwaar. Er is hier een grote onderwijs- en denktraditie geschapen, in het spoor waarvan kapittelscholen, domscholen en grote universiteiten zoals Oxford en Parijs zijn gesticht en een heel wereldbeeld systematisch methodisch is uitgebouwd dat de basis vormt voor alle latere kennis. In Cordoba werkten nota bene Joodse, Islamitische en christelijke geleerden in harmonie met elkaar samen. De Europese cultuur is eenvoudigweg ondenkbaar zonder dit alles.

In de Reformatie en het Bijbelse humanisme van de zestiende eeuw werd dit onderwijsideaal in kritische zin voortgezet door Sleidanus en anderen en er werd met name veel gedaan aan de alfabetisering zodat zoveel mogelijk mensen de Schrift konden lezen. Ook is er een gereformeerde scholastiek met een bijbehorende pedagogiek ontstaan bij Voetius en anderen, die sterk gericht was op het dienen van God en de naaste in het onderwijs en het gehele maatschappelijke leven.

Zeer zeker is ook binnen de opkomende moderniteit veel aandacht voor onderwijs geweest. De meer seculiere traditie binnen het humanisme van de zestiende eeuw, het rationalisme en empirisme vanaf de zeventiende eeuw en de Verlichting van de achttiende eeuw hebben veel gedaan aan de vorming van een omvattende, encyclopedische kennis. Helaas werden in dit spoor onderwijs en wetenschap gesecculariseerd. God begon langzaam achter de coulissen te verdwijnen.

Het heeft lang geduurd voor deze elitebeweging neerdaalde in de praktijk van alledag. De Kerk was nog zeer sterk aanwezig binnen de samenleving. In ons eigen land had je openbaar onderwijs, maar

omdat er op die scholen overwegend christelijke onderwijzers werkten, was het in wezen openbaar onderwijs met den Bijbel! Mijn grootouders hebben nog op dergelijke scholen gezeten!

Pas door het opkomende liberalisme in zijn meer harde, seculiere vorm, is de zaak op de spits gedreven. In dat spoor ontstond de schoolstrijd. Zij begon in 1806, toen in de Franse tijd er een nationale onderwijswet kwam voor openbaar onderwijs. Hiertegen verzette zich het Réveil bij monde van Isaïc da Costa in zijn pamflet *Bezwaren tegen de geest der eeuw* uit 1823. In 1834 werd een christelijke school te Smilde opgericht die voorts door de overheid verboden werd!

In 1848 kwam er middens de onderwijswet van de liberaal Thorbecke vrijheid van onderwijs – ere wie ere toekomt! – maar het heeft nog heel lang geduurd voor er werkelijke financiële gelijkstelling kwam. Dit is gebeurd dankzij de politieke strijd die Réveilmensen en antirevolutionairen als Groen van Prinsterer, Aeneas Mackay en Abraham Kuyper hebben gevoerd. In 1917 kwam er werkelijke gelijkstelling en gelijke financiering van openbaar en christelijk onderwijs, middels artikel 23 van de Grondwet.

Een tijdje geleden was ik bij de herdenking van de School met den Bijbel in Nieuw-Lekkerland die in deze Schoolstrijd was ontstaan. Ik las het kasboek. Daarin stond voor de eerste jaren van deze school een pagina die mij trof. Het ging daar over de ‘wedde van het hoofd der school’. Die was nul gulden over de eerste jaren van die school. Die prijs was het ons blijkbaar waard.

Laten we deze voorgeschiedenis van een eeuwenlange joods-christelijke onderwijstraditie niet vergeten en kracht putten uit ons verleden om het heden te verstaan met het oog op de toekomst. Laten we zoeken naar een echte christelijke pedagogiek: zoals God Zich neerbuigt naar ons, zo moeten wij ons neerbuigen naar het kind. Laten we zoeken naar een echte verbinding van christelijk geloof en vakinhoud en aldus vensters openen op de hemel. Dan doen we het verleden recht en hebben we ook een toekomst. Want zoals het Joodse gezegde luidt, ‘Vergeeten is ballingschap, gedenken is verlossing’.

II. Het tweede luik: Heden

In dankbaarheid wil ik zeggen dat er nog altijd ruimte is voor christelijk onderwijs. Artikel 23 staat nog steeds in de Grondwet. Dat is een diep verankerd nationaal erfgoed. Daar is werkelijk voor geleden en gestreden. Zijn we daar dan volkomen afhankelijk van? Nee, in vroeger eeuwen waren er andere vormen, vele andere landen hebben deze ruimte niet, dus we kunnen desnoods zonder, we kunnen als ouders ook onze kinderen zelf opvoeden. Zelf heb ik zowel binnen het openbaar als christelijk als reformatorisch onderwijs gewerkt. Tegelijk ligt er een zeer wezenlijk stuk van onze geschiedenis en identiteit in artikel 23 besloten. Dat willen we niet opgeven!

De consequentie ervan is dat we artikel 23 ook gunnen aan Islamitische scholen, waarbij wel de eis mag gelden dat zij zich ook richten op het welzijn van ons land en niet alleen gebruik maken van deze vrijheid om zich te koesteren in de eigen niche. Datzelfde geldt trouwens ook onszelf, artikel 23 mag nooit een vrijbrief worden voor genoeglijk achteroverleunen in een vensterloze zuil! Daarom stel ik hier de vraag aan allen die lesgeven binnen deze school of andere christelijke scholen: opent u werkelijk vensters op de hemel in uw les wiskunde, Duits of geschiedenis of tekenen?

Voorts wil ik aan de politiek een driedelig appèl doen:

1. laat artikel 23 staan. Gun ons die ruimte, we willen er zeker kritisch op bevestigd worden, maar zonder betutteling, zonder dwang, zonder een door velen vermoed en gevreesd links-liberaal streven om artikel 23 af te schaffen. Dit frustreert de discussie alleen maar en scheidt argwaan en verdedigingsdrang bij de christelijke scholen. In het programma van Arjan Lubach laatst kwam op venijnige manier dit streven naar voren. Het christelijk onderwijs leverde en levert een enorme bijdrage aan ons land, we betalen net als iedereen belasting en iedere school heeft in wezen een identiteit of kleur, dus wij mogen die ook hebben.

2. Bevestig ons op een open manier. Boris van der Ham van D66 heeft indertijd gezegd dat veel christelijke scholen nauwelijks meer christelijk zijn en dat in dat licht het de vraag is of artikel 23 nog wel relevant is voor hen. Ik ben het op dit punt - wat u wellicht niet zou vermoeden - van harte met hem eens. Een school moet werkelijk ernst maken met haar christelijke identiteit en anders moet zij het woord 'christelijk' van haar gevel halen en geen misbruik maken van artikel 23. Maar ik zou ook willen zeggen tegen D66:

Laat aan deze scholen zelf nadenken over welk toelatingsbeleid ze hebben, zo zou ik ook tegen de SP - wier zorg om het onderwijs aan de kansarmen van de samenleving mij sympathiek is! - willen zeggen. Persoonlijk ben ik voor een school waar de leraren overtuigd christelijk zijn en waar in beperkte zin een open toelatingsbeleid is voor leerlingen, beperkt in die zin dat de niet-christelijke leerlingen een minderheid moeten vormen omdat anders de identiteit niet meer gedragen wordt en het hierboven genoemde punt van Boris van der Ham gaat spelen! Een school als deze Ichthus-school heeft wat dat betreft mijn sympathie! Zij praktiseert dit. Er zijn er meer! Zelfs in de moeilijke wijken in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. Studenten van Driestar Educatief en andere christelijke pabo's lopen daar stage of gaan daar werken!

Ik denk dat wij als christelijke scholen dan in het bijzonder een bijdrage kunnen leveren aan het opnemen van christelijke immigranten en vluchtelingen en daarnaast in beperkte mate aan niet-christelijke leerlingen.

3. Wij hebben het land iets te bieden. Vanuit het christelijke denken kunnen we wellicht een alternatief aanreiken voor het huidige overheidsbeleid. Het regeerakkoord van vorige en huidige kabinet staat bol van de economische termen. We moeten in de top-5 van de kenniseconomie komen, objectief meetbare leerresultaten behalen en in deze termen streven naar excellentie van leerlingen. Dit alles ademt een sfeer van 'meten is weten', van harde, zakelijke kennis, van 'kennis is macht'. Dit is een reactie op het softe leren van het Studiehuis.

De onderwijsinspectie is in het spoor van het kabinetsbeleid een steeds benauwender regime gaan voeren van controledwang. Enkele scholen begingen misstappen en heel onderwijsland zit nu in de verdachte hoek. We hebben als leraren het gevoel dat we schuldig zijn tenzij onze onschuld is bewezen. Dat mag niet! Gelukkig hebben SGP en D66, gesteund door meerdere van de hier aanwezige partijen, samen een wetsvoorstel erdoor gekregen waarin deze inspectiezucht wat getemperd is, maar hier moet nog veel meer gebeuren.

Ben ik dan tegen een hoog niveau? Ben ik voor het softe nieuwe leren dat lange tijd in zwang was en waartegen het kabinet terecht ageert in haar onderwijsparagraaf? Ben ik tegen afschaffing van het Studiehuis, die grote flop van eerdere kabinetten? Nee. Geenszins! Ik kan hier een eind meekomen met de PVV in haar kritiek. Maar het gaat hier om iets anders. We moeten niet van het ene in het andere uiterste vervallen. Dan krijgen we een kaal no nonsense onderwijs en daarin volg ik de PVV geenszins. Gelukkig zien velen, zo bijvoorbeeld een aantal leden van de Onderwijsraad, dit ook en wellicht is ook binnen het kabinet in dit licht enige verandering van denken te bespeuren!?

Er ligt mijns inziens een midden tussen de uitersten van soft en hard leren. Het moet ons gaan om werkelijke vorming op hoog niveau. Ik had op de middelbare Guido de Bres te Rotterdam een leraar,

Hans Visser, die in Afrika gezeten had op een kostschool. Zijn daar geleerde levensdevies was 'Een echte leraar is een leraar voor het leven'. Dat houdt zeer zeker ook in dat we de leerlingen leren om hun brood te verdienen, maar het leven is meer dan brood alleen. Het moet ons gaan om een hogere dimensie. Huizinga zei: 'Een cultuur zal metafysisch zijn of zij zal niet zijn'. Ik denk dat we weer op zoek moeten naar deze hogere, innerlijke wereld, naar wijsheid, naar de morele dimensie.

Dit alles is ten diepste een geestelijke zaak – van welke overtuiging we ook zijn! Iedereen voelt dat we op drift zijn als samenleving. We staan allemaal voor de urgentie van de tijd. De wereld is op drift. Wat is onze diepste overtuiging eigenlijk? Hoe kunnen we onze kinderen – die sterk in de ban zijn van de digitale *fun*-wereld – nog opvoeden in een diepere zin? Nota bene studenten van de Universiteit van Amsterdam hebben recentelijk in hun protest om *Bildung* gesmeekt! Ik vind dat hoopgevend! Wie zijn kinderen werkelijk innerlijk opvoedt en ze een weloverwogen wereldbeeld meegeeft, zal – dat is mijn diepe overtuiging – *nebenbei* ook gezegend zijn in de gewone dingen.

Volgens mij heeft hij, die dit alles ernstig neemt in het heden, ook perspectief voor de toekomst!

III. Het derde luik: Toekomst

Het huidige kabinet heeft bij monde van staatssecretaris Sander Dekker het initiatief genomen om na te denken over het onderwijs van de toekomst. Van mij had dit minder hip mogen worden verwoord dan in termen van '#2032', maar het is op zich goed om over de toekomst van het onderwijs na te denken. De Commissie Schnabel is in het leven geroepen om hier vorm aan te geven en er is inmiddels een landelijke discussie rondom dit alles ontstaan, die is uitgemond in een *Definitief Advies Commissie Schnabel*. Dit Advies is in de Tweede Kamer en daarbuiten stevig besproken en er zal in november een vervolg op gaan komen.

Ik wil aan de hand van drie positieve en drie kritische noten met betrekking tot dit *Advies* iets zeggen over het onderwijs van de toekomst. Ik beperk me hierbij tot dit rapport zelf, de discussie die tot op heden aan de gang is hierover laat ik even achterwege omdat die nog niet gestold is in nieuwe documenten.

Ik sta zonder meer positief tegenover een drietal aspecten uit dit *Advies*.

a. Ik juich het toe dat er echte leraren in deze Commissie zijn opgenomen. Uit het kamerdebat kwam terecht naar voren dat dit nog veel sterker moet worden en dat er leraren op scholen deels vrijgesteld moeten worden voor een nadere uitwerking van de plannen. Zij hebben meegedacht en niet alleen beleidsmakers of onderwijskundigen die zelf nog nooit voor de klas hebben gestaan.

b. Ik ben aangenaam verrast dat de Commissie de hierboven verwoorde verlegenheid van de huidige samenleving aanvoelt. Hij bekritiseert in dezen het kabinetsbeleid met zijn overaccent op het economische aspect.

c. De Commissie bepleit een breder onderwijsideaal dan alleen een ideaal van harde kennis. De commissie onderscheidt hiertoe drie perspectieven op onderwijs:

Ten eerste persoonsvorming, waarbij het gaat om kennis des harten, om vragen naar wie wij zijn, om creativiteit. Het kernwoord is hier 'waardigheid';

Ten tweede kennisontwikkeling, waarbij het gaat om het aanleren van objectieve kennis en vaardigheden. Men kiest hierbij voor de vakclusterings Mens & Maatschappij, Natuur & Technologie, en Taal & Cultuur. Het kernwoord is hier 'vaardigheid';

Ten derde maatschappelijke toerusting, waarbij het gaat om het aanleren van democratische waarden zoals tolerantie en gelijkheid (van belang ongeacht iemands levensbeschouwelijke achtergrond). Het kernwoord is hier 'aardigheid'. Een bijzonder aspect hier betreft wat men noemt 'Mediawijsheid', de kritische omgang met de digitale wereld.

Ik sta kritisch tegenover drie aspecten uit dit Advies:

1. Ik ben het niet eens met een opdeling van de gebieden in verschillende compartimenten. Er lijkt een soort objectief gebied te zijn dat we 'vaardigheid' noemen, waarbij het gebied van de *Bildung* en dat van de maatschappelijke toerusting, die we 'waardigheid' en 'aardigheid' noemen, er als losse planeten omheen zweven. Als je niet uitkijkt wordt *Bildung* dan iets voor de vrijdagmiddag. Er is hier mijns inziens sprake van dualisme, van een scheiding van het kennisgebied van de andere gebieden. Het morele veld is subjectief, de kennis is objectief.

Ik zou willen pleiten voor monisme ofwel eenheidsdenken. Ons kennen omvat ons wereldbeeld, het is een perspectief waarbinnen we de dingen plaatsen dat noch louter objectief noch louter subjectief is. Ons kennen is perspectivisch. Alle weten is een vorm van interpretatie van de wereld vanuit een bepaald vertrekpunt, dat in wezen een vorm van geloof of axioma is. De Engelsen spreken in dezen van een 'scientific belief'. De leraar wijdt zijn leerlingen in in een wereldbeeld. Hierin is zowel het morele als het kennismatige onontwarbaar verweven vervat.

2. De Commissie Schnabel heeft als een soort universele waarde het democratische of tolerante denken. In wezen is dit echter een formele waarde en geen inhoudelijke. Ik ben bereid met de formele waarde mee te gaan en mijn eigen wereldbeeld ter discussie te laten stellen. Maar dan wil ik ook weten wat het inhoudelijke wereldbeeld van de ander is. En dat ontbreekt in dit *Advies*. Ik zou zo graag wensen dat wij allen weer onze inhoudelijke identiteit gaan zoeken en verwoorden. Democratie en tolerantie zijn niet meer dan spelregels of formele waarden, het kan niet zo zijn dat formele waarden onze inhoudelijke waarden zijn want dan is onze inhoud de leegte. Naar mijn overtuiging is de morele stuurloosheid van onze samenleving een gevolg van dit reduceren van de waarden tot het formele aspect. Ga weer als een soort modern Cordoba inhoudelijk met elkaar in gesprek. Elke school is in wezen een bijzondere school! Staatssecretaris Dekker biedt ruimte aan andere vormen van bijzonder onderwijs dan christelijke, maar ik zou hem willen zeggen dat ook het openbaar onderwijs een vorm van bijzonder onderwijs zou moeten zijn. Openbare scholen, verwoord maar de eigen metafysica! De grote historicus Johan Huizinga zei in *In de schaduw van morgen*: 'Een cultuur zal metafysisch zijn, of zij zal niet zijn'. Laat dit onze leidraad zijn!

3. In dit licht ben ik het dan ook niet eens met de vakclustering en de algemene kennisbasis die de Commissie Schnabel voorstelt. Laat de vakken alle hun eigen gebied hebben, mits ze als geheel bijdragen aan de vorming van een wereldbeeld. In de christelijke scholen is dit wereldbeeld dat onderwijs een venster op God en op de hemel is. Geschiedenisonderwijs is daarbij zeer wezenlijk. Dat is veel meer dan wat dit *Advies* nu zegt. Schnabel zegt over geschiedenis: 'Niet omdat iets historisch is gegroeid, maar omdat het in de toekomst belangrijk is, leren kinderen'. Ik vind dat bizar functionalistisch en ook strijdig met zijn eigen pleidooi voor *Bildung*. Natuurlijk gaat geschiedenis niet alleen om het verleden, maar het verleden is ook in zichzelf wezenlijk iets wat gekend moet worden als het land van onze in tijd verre naaste dat wij voortdragen in dit heden naar de toekomst. Ik deel dan ook niet de mening van Schnabel dat de algemene basis voor allen Nederlands, Engels, Rekenen en Computervaarigheden betreft. Juist een pleidooi voor *Bildung* leidt er volgens mij toe dat je alle vakken als wezenlijk even belangrijk ziet. Met name de overwaardering voor rekenen en

wiskunde is mij een doorn in het oog. Grote alfatalenten worden hierdoor namelijk gedwongen om op een lager onderwijsniveau te gaan volgen dan ze vroeger aan zouden hebben gekund!

Ik zou het zeer toejuichen als mede door de discussie rond *Onderwijs #2032* er een werkelijke verinnerlijking komt in ons land. Het christelijk onderwijs kan zich hier dienstbaar maken aan de algemene zaak van ons land. Ik wil hierbij zelf ook van harte het gesprek aangaan met alle partijen en richtingen in dit land. Ik kan dit slechts doen vanuit mijn eigen diepste innerlijke overtuiging dat onderwijs meer is dan een voorbereiding op onze economische en maatschappelijke toekomst maar dat het ten diepste ook gaat om een verder liggend eschatologisch perspectief van Gods eeuwig Koninkrijk.

Tenslotte

We hebben stilgestaan bij het christelijk onderwijs in verleden, heden en toekomst. Er is een grandioze en eeuwenoude christelijke onderwijstraditie die is uitgemond in vrijheid van christelijk onderwijs in ons land. Ik heb naast mijn dankbaarheid ook mijn zorgen geuit jegens het huidige kabinetsbeleid inzake onderwijs. Aan de hand van het Advies van de Commissie Schnabel ben ik kritisch-positief in gesprek gegaan over de toekomst van ons onderwijs.

Dat alles brengt mij terug bij de kern die meester Jongeneel in zijn les al verwoordde. Christelijk onderwijs is Christusonderwijs, Ichthus-onderwijs.

In dat licht wil ik eindigen met een gedicht, getiteld 'Ichthus'. Het is van Ida Gerhardt, die zelf dichteres én lerares was. Het hangt hier aan één van de muren van jullie school. Het komt uit haar bundel *Het levend monogram*¹. Het gedicht 'Ichthus' gaat over de dichteres en lerares Ida Gerhardt zelf. Ze zit aan het strand. Ze tekent het Ichthussymbool in het zand. Is dat niet wat wij als leraren slechts pogen te doen? Het Ichthussymbool schrijven in de harten van kinderen. En het dan laten aan God Zelf Die de tijden omvat en het alles heen stuwt naar Zijn eeuwig Koninkrijk van de vrede?

Ichthus

*De vis, getrokken door mijn hand
en even vrij nog van de golven,
zal straks gewist zijn van het strand
en door de grote vloed bedolven.
Maar in het water, dat hem nam
Zwemt levende het Monogram.
Geheime trek van tij en maan:
Hij zal op alle kusten staan.*

¹ Ida G.M. Gerhardt, *Verzamelde gedichten II*, Amsterdam, 1995, 255.